

УДК 811.161.2'367.332'37

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.23.2.11>

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ НАПІВПРЕДИКАТИВНИХ АД'ЄКТИВНИХ КОМПОНЕНТІВ У ПРОСТОМУ УСКЛАДНЕНОМУ РЕЧЕННІ

STRUCTURAL-SEMANTIC TYPOLOGY SEMIPREDICATIVE ADJECTIVAL COMPONENTS IN THE SIMPLE SENTENCES COMPLICATED

Тесліцька Г.І.,

orcid.org/0000-0002-0705-228X

кандидат філологічних наук,

асистент кафедри сучасної української мови

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті комплексно досліджено явище синтаксичного ускладнення структури простого речення напівпредикативними ад'єктивними компонентами (традиційно – відокремленими прикметниковими і дієприкметниковими зворотами), що їм притаманна потенційна предикативність. Актуальність дослідження зумовлена загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій до проблем семантичного синтаксису, спроби створення семантичної теорії речення з урахуванням центрального місця синтаксису в граматиці, асиметрії мовного знака, глибинних категорій речення. У цьому аспекті актуальним є аналіз простих речень, ускладнених напівпредикативними ад'єктивними компонентами (далі – НАК), зумовлений передовсім їхньою здатністю виокремлювати пріоритети особистості в акті комунікації, під час якої мовець структурує пропозиції як динамічні або статичні, реченнєвооформлені або згорнуті.

Напівпредикативність визначено як синтаксичну категорію простого (монопредикативного) ускладненого речення, що набула формальних ознак, зокрема: оформлення за певною граматичною схемою, центральну позицію в якій посідають дієприслівник, дієприкметник, прикметник чи іменник з апозитивною функцією; наявність інтонації відокремлення; синтаксична автономність і розчленованість. У цьому аспекті НАК потрактовано як актуалізовані через відокремлення одноклексні або кількаклексні синтаксичні утворення, що постали внаслідок згортання простого елементарного речення в нереченнєву пропозицію, центральну позицію в якому посідає вторинна атрибутивна синтаксема у формі ад'єктива, яка граматично та семантично пов'язана з базовою частиною простого ускладненого речення (через категорії відносної темпоральності, відносної модальності та часткової персональності), оприявнює вторинні предикатно-атрибутивні відношення (інколи з адвербіальними відтінками часу, причини, мети, допусту, характеристизації тощо).

Ключові слова: просте ускладнене речення, напівпредикативний ад'єктивний компонент, семантика, синтагма-тика, валентнісні можливості ад'єктива.

The article focuses on the study of the phenomenon of syntactic complication of a simple sentence structure by semipredicative adjectival components (traditionally known as detached participle and verbal adverb phrases) with the inherent potential predicativeness. The scientific relevance of the investigation is predetermined by a general tendency of modern linguistic studies towards the problems of semantic syntax, and by the attempt to elaborate a semantic theory of a sentence with regard to the central place of syntax in grammar, asymmetry of a language sign, deep categories of sentence. Therefore, the analysis of simple sentences complicated by semipredicative adjectival components (SAC) is predefined foremost by their ability to distinguish priorities of a personality in his/her act of communication during which a speaker differentiates his/her propositions as dynamic or static, full-sentenced or shortened.

Semipredicateness is defined as a syntactic category of a simple (monopredicative) complicated sentence, that has acquired formal features, namely, its structuring according to a certain grammatical pattern, where the participle, the verbal adverb, the adjective or the noun with an apositive function take a central position; its intonation of detachment; its syntactic autonomy and dismemberment. In this respect, SAC is interpreted as embodied through detachment mono- or multi-lexeme syntactic formations appearing as a result of shortening of a simple elementary sentence into a non-sentence proposition. A central position in it is occupied by a secondary attributive syntaxeme represented by an adjective, that is grammatically and semantically related to a basic part of a simple complicated sentence and it illustrates secondary predicative-attributive relations (sometimes bearing adverbial features).

Key words: simple complicated sentence, semipredicative adjectival component, semantic, syntagmatic, combinability possibilities of the adjective.

Постановка наукової проблеми. У сучасній граматичній теорії превалює багатоаспектний аналіз синтаксичних одиниць з урахуванням різноманітності їхніх формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних і функційних ознак та проблеми асиметричного дуалізму простого речення.

Складність дослідження синтаксичних конструкцій асиметричної структури полягає в нечіткому визначенні поняття «неелементарне речення» та механізмів ускладнення, що їх витлумачують як «конденсацію» (Т. Лутак), «компресію» (В. Гак), «згортання» (І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, О. Кульбабська.), «взаємодію речень із втратою предикації» (В. Богданов), а також в апробації різних методологічних підходів визначення арсеналу конструкцій, які можна кваліфікувати як ускладнювачі речення.

До широкого спектру ускладнювальних засобів реченнєвої структури традиційно уналежують відокремлені конструкції, центральну позицію в яких посідають дієприслівники, дієприкметники, прикметники та іменники-апозитиви, хоч у наукових працях їх дотепер витлумачують по-різному.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Потреба в актуалізації компонентів семантико-синтаксичної структури речення зумовила функціонування синтаксичних конструкцій, основна мета яких – увиразнення інформативної значущості повідомлюваних явищ дійсності [5, с. 187–188]. До їх кола належать різноманітні ускладнювачі, що порушують лінійну цілісність реченнєвої структури, – вставлення, відокремлення, однорідність тощо. А. Загнітко витлумачує такі мовні феномени як вияв «внутрішньореченнєвого аналітизму» [4, с. 84].

Ведучи мову про відокремлення, дослідники сходяться на думці, що це багатоаспектне синтаксичне і значеннєво-стилістичне явище, яке не набуло однозначного витлумачення серед мовознавців. Традиційно категорію відокремлення визначають з огляду на: 1) граматичні властивості певних частин мови структурувати напівпредикативний відокремлений сегмент, зокрема: іменників, дієприслівників; прикметників; дієприкметників; 2) відсутність граматичного зв'язку з основним складом речення; 3) ступінь поширення відокремленого звороту; 4) позиції у структурі простого речення; 5) «сусідство» інших відокремлених конструкцій [6]; 6) постановку розділових знаків для виокремлення на письмі певних квантів інформації, на яких фіксують увагу адресата [8, с. 66]; 7) інтонацію, порядок слів, мелодику, паузу, ритм тощо.

У функційно-стилістичному аспекті відокремлення розглядають як виразне стилістичне явище вербальної комунікації, що є засобом актуалізації комунікативно значущої інформації, мовної економії, посилення експресивності та виразності висловлення (Ф. Бачевич [1], П. Дудик [2], С. Єрмоленко [3], М. Мірченко [7]).

Завдання дослідження вбачаємо в аналізі структурно-семантичної та функційної типології напівпредикативних ад'єктивних компонентів (традиційно – відокремлених прикметникових та дієприкметникових зворотів) у простому реченні.

Виклад основного матеріалу. Ускладнення напівпредикативними ад'єктивними компонентами передбачає розширення структури простого речення на основі відношення субординації, оскільки ускладнювальний компонент граматично й семантично корелює з певними членами базового речення.

Структурно-семантична типологія напівпредикативних ад'єктивних одиниць ґрунтується на кількох чинниках.

За кількісним принципом НАК можна поділити на дві підгрупи: а) однолексемні компоненти, напр.: *В неділю виберусь до них в гості, принесу їм красних косиць, поговорю собі з ними і, заспокоєна, вертаюсь до хати* (Ірина Вільде); б) кількаслівні конструкції, наприклад, із чотирма залежними синтаксемами: *Радість, вже зовсім витіснена з душі болісними тривогами у безсонні ночі, зараз знову ворухиться в грудях* (В. Івасюк);

Синтагматична природа прикметникової семантики вможливорює поділ НАК на два типи: 1) з приіменниковою формально-синтаксичною позицією; 2) у придієслівній формально-синтаксичній позиції. Компоненти першого різновиду виявляють не лише семантичний зв'язок із опорним іменником, а й граматичний (у роді, числі й відмінку), що дає підстави вести мову про субстантивну групу в простому ускладненому реченні на зразок *Ріка Суній, сунюєна річками, в ліси й ліси все більше поверта* (Л. Костенко). Синтаксична функція опорного іменника не є релевантною ознакою, оскільки він може посідати позицію 1) підмета: *Доц мене застане у твоїх очах, радісний, рясний і неквапливий* (І. Лазарук); 2) об'єктного поширювача (прямого й непрямого): *І ось нареши́ кара наздогнала і мене, невинну, як тепер усе частіше здається мені* (М. Матіос); 3) обставинного компонента: *В печі, підбілений до свята, рум'яниться хліб* (І. Чендей); 4) відокремленої субстантивної конструкції: *Ти обертаєш мене – живе розп'яття, охоплене полум'ям, – і в мене вибухає сонце*

(М. Матіос); 5) іншої відокремленої атрибутивної конструкції: *Намагалася самотужки відчутти хоча б іще раз екстаз плоті, викликаний не пристрастю, а винятково страхом катастрофи, пережитої нею колись у міжнародному потягові* (М. Матіос); 6) вокативної контрукції: *Святий ангеле-хоронителю, приставлений до моєї грішної душі і до пристрасного мого життя, не покидай мене, грішну* (М. Матіос).

НАК у придієслівній формально-синтаксичній позиції виявляють синтаксичний ступінь транспозиції прикметника в дієслово, оскільки їхній зв'язок із базовим предикатом послаблюється і вони набувають більшої самостійності, ніж без відокремлення. За умови акцентованого вживання атрибутивних форм у придієслівній формально-синтаксичній позиції спостережено залежність семантичних груп прикметників від лексико-граматичних властивостей дієслова. Мовець здебільшого вживає якісні прикметники, що означають непостійний фізичний і психологічний стан суб'єкта, напр.: *Тепер же сестра сама прийшла й, розгублена, зорила на Гатила* (І. Білик).

Типи семантико-синтаксичних кореляцій НАК із базовим реченням ґрунтуються на тотожних або суміжних відношеннях між елементарними частинами складних речень. У цьому аспекті вторинні предикатні синтаксеми, виражені прикметниками й дієприкметниками, належать до двох розрядів вторинних предикатних синтаксем – атрибутивних і адвербіальних (інші розряди – модальні, кількісні та апозитивні), семантику яких зумовлює контекст.

Пропозитивність речення, ускладненого НАК, прогнозують синтаксичні потенції та семантика предикатів: *базового* – у вихідному елементарному реченні з реальними субстанційними відношеннями; *модифікованого*, що його репрезентує атрибутивна синтаксема у складі напівпредикативної конструкції, напр.: *Але дівчина, завжди привітна, сьогодні була різкою* (Ірина Вільде).

Предикатно-атрибутивні синтаксеми, формально виражені прикметниками й дієприкметниками, репрезентують належність ознаки певній субстанції, її відносно-якісні або кількісні характеристики. У дериваційному плані вони корелюють із різними предикатами вихідного елементарного речення: 1) предикатом якості, пор.: *Починають випускати пахоці зі свого жовтого сердечка застигли в чеканні дива медунки – рожеві, сині* (В. Китайгородська); 2) предикатом дії, пор.: *Але доріжка, моцена череп'ям, уже й зеленим мохом поросла* (Л.Костенко); 3) предикатом процесу, пор.: *А десь дозрівали сади, приласкані цим сонцем* (В. Шевчук); 4) предикатом

стану, пор.: *І ви кажете ні? – промовив голосом, тремтячим від зворушення* (О. Кобилянська).

Предикатно-адвербіальні синтаксеми, виражені ад'єктивами, репрезентують зв'язки між ситуаціями, подіями, явищами і виражають семантику:

1. Темпоральності (у співвідношенні з дійовою ознакою базового предиката), зокрема на означення: а) одночасності явищ, подій, напр.: *Гандзя була лише в одній сорочині, довгий до кісток і підперезаний червоною крайкою* (І. Франко); б) різночасності, напр.: *Свідками цієї нещадної боротьби за життєвий простір є й залишки народів, колись великих* (І. Білик).

2. Контекстуальне значення прямої зумовленості:

2.1. Причиново-наслідкове, або мотивації (хоч у морфологічній структурі дієприкметників і прикметників у складі НК немає морфем на означення причинових відношень): напр.: *Неприступні в своїх болотах, вони [серби] не хочуть визнавати ніяких володарів над собою* (П. Загребельний).

2.2. Умови, за якої відбуваються чи могли б відбуватися певні події, явища, тривання стану або відповідної ознаки, напр.: *На дереві, сухому й трухлявому, й листя не росте* (Нар. тв.).

2.3. Допусту, якщо в реченнєвому контексті містять указівку на реальну модальність і характер явища, яке суперечить повідомлюваному наслідкові, напр.: *Обеззброєний щирістю і прямою князя Ярослава, Ігор все ж не хотів здаватися* (В. Малик).

3. Із характеризувальним значенням НАК у позиції предиката якості-стану маркують тимчасовий стан, фізіологічні, фізичні, психологічні властивості й ознаки, що їх виявляємо в момент дії суб'єкта-істоти або персоніфікованого суб'єкта, як-от: *А Матій ще сидів на припічку, блідий, розбитий, тремтячий, сидів без мислі і руху* (І. Франко).

4. Із порівняльно-атрибутивним значенням, якщо НАК означають більшу чи меншу міру вияву зіставлюваної ознаки між об'єктами однієї категорії або між представниками різних класів, напр.: *Між дубами, вищими од усіх, підвів голову і наш лісовий «дід»* (В. Васкан).

Місце НАК щодо означуваного слова в реченні. Нейтральним із погляду стилістики є вживання напівпредикативної конструкції після означуваного слова, напр.: *Закрасувалися жита, вищі росту людського* (М. Стельмах).

Препозитивне розташування НАК є «граматичним виразником зв'язку первинної та вторинної предикацій, посилює, конкретизує, а то й уточнює, об'єкт атрибуції, ускладнює речення, збільшуючи кількісно сукупний зміст думки»

[5, с. 83]. Така позиція для напівпредикативного комплексу є інверсивною, наприклад: *Закутана по самий ніс шерстяною хусткою, Марта впала йому* [Дмитрові] на груди (М. Стельмах).

Своєрідним показником зв'язку предикацій в ускладненому реченні є дистантне розташування напівпредикативної конструкції щодо означуваного слова. Конструкції на зразок *Он сніпок валяється біля причілка, миршавий такий і нікудишній уже* (В. Яворівський) мають виразне емоційно-експресивне забарвлення, слугують засобом увиразнення, сприяють пожвавленню викладу та створюють розмовний стилістичний колорит.

Валентні особливості адverbіальних і атрибутивних синтаксем як трансформованих предикатів елементарного простого речення цілком або частково зберігаються, незважаючи на пониження їх предикатного рангу, що з присудкової (центральної) позиції переміщується в периферійну позицію напівпредикативних компонентів. З огляду на специфіку категорії напівпредикативності виокремлюємо два типи синтаксичних зв'язків: на першому рівні членування – між базовим елементарним реченням і ад'єктивною НК; на другому рівні членування – між вторинною синтаксевою, вираженою ад'єктивом, та складниками напівпредикативної конструкції – валентно- й невалентно зумовленими. Такий аналіз зумовив розпрацювання типології вторинних синтаксем як центральних компонентів НАК:

1. НАК із валентно прогнозованими компонентами:

1.1) одновалентні, здатні встановити семантичний і граматичний зв'язки з базовим суб'єктом (S_1) або вторинним суб'єктом (S_2), напр.: *Він лився, як світло, як вода, поблискуючи чи то снігом, чи рибою, що мерехтіли переді мною, враженою, не даючи розглядіти себе* (М. Матіос // *Він*^{S1} лився^{P1}... + *Я*^{S2} була враженою^{P2};

1.2) двовалентні, у валентну рамку яких входять дві субстанційні синтаксеми, наприклад,

суб'єкт (S_2) і об'єкт (O): *Ось і дуб стоїть, розбитий грозою* (М. Стельмах) // *Стоїть*^{P1} дуб^{S1} + *Гроза*^{S2} *розбила*^{P2} дуб^O;

1.3) тривалентні, наприклад, якщо в лівобічній позиції вторинної предикатної синтаксеми перебуває суб'єкт (S_2), а в правобічній – об'єкт (O) й інструменталь (I): *Сокирою підтятий, повалився жидок додолю* (І. Франко) // *Повалився*^{P1} жидок^{S1} додолю + *Хтось*^{S2} *підтяв*^{P2} жидка^O сокирою^I;

1.4) чотиривалентні (рідко), напр.: *Помітила книгу, залишену мені тобою на столі* // *Я*^{S1} *помітила*^{P1} книгу^{O1} + *Ти*^{S2} *залишив*^{P2} мені^A книгу^O на столі^{Loc}.

2. НАК із валентно незумовленими компонентами, напр.: *Останній жрець печального народу бурмоче гімни, складені колись* (Л. Костенко).

3. НАК із комбінованою сполучуваністю, що містять як валентно прогнозовані, так і не зумовлені валентністю компоненти, напр.: *На тую тему покотилася балачка, чимраз живіша і живіша* (Б. Лепкий).

Зауважимо, що валентно прогнозовані й валентно не зумовлені синтаксеми можуть бути виражені як відмінковими, так і прийменниково-відмінковими формами, означатися прислівником, інфінітивом.

Висновки дослідження і перспективи. Отже, ад'єктивні компоненти, потрапляючи в напівпредикативну позицію, співвідносно з присудковою, завжди відкривають суб'єктну іменникову семантико-синтаксичну позицію. Проте в цій невластивій для них формально-синтаксичній позиції НК розширюють валентну спроможність. Відкриття двох і більше іменникових семантико-синтаксичних позицій засвідчує глибше входження відповідного ад'єктивного компонента до дієслівної сфери. У художньому мовленні поширені НАК із комбінованою сполучуваністю, що дають письменнику змогу найповніше представити інформацію про дійсність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. К.: Академія, 2004. 344 с.
2. Дудик П. С. Просте ускладнене речення. Вінниця: ВДПУ, 2002. 336 с.
3. Ермоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. К.: Наук. думка, 1982. 210 с.
4. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. Донецьк : ДонНУ, 2006. 378 с.
5. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. 672 с.
6. Мелешкевич Л. Семантична організація речення та предикат: напрями дослідження. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Кіровоград : Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка, 2010. Вип. 89 (4). С. 194–198.
7. Мірченко М. Категорії предикативності та предикатності в системі категорій речення. *Вибрані праці з категорійної граматики та лінгвотекстології*. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. С. 70–84.
8. Мойсієнко А. Синтаксичні відношення в простому ускладненому реченні: синкретизм відношень. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. Вип. 475-477: *Слов'янська філологія*. С. 64–67.